

Balkanlardan Muğla'ya Göç Ve Sosyo-Ekonomik Değişim

Mehmet Çanlı*

Osmanlı Devleti, yoğun göç hareketlerine genellikle en buhranlı olduğu zamanlarda karşı karşıya gelmiştir. 19. ve 20. Yüzyılda yapılan savaşlar ve devamlı toprak kaybedilmesine paralel olarak göç etmek zorunda kalan kişilerin sayısı artmıştır. Kaybedilen topraklarda Türk ve Müslüman nüfus azalırken, Anadolu'da artmıştır. Buna bağlı olarak 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında her göç dalgasında, Muğla Bölgesine az da olsa mutlaka göçmen yerleştirilmesi planlanmıştır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele Dönemi ve sonrasında hatta yakın döneme kadar, bölgeye göçmen yerleştirilmeye çalışılmıştır. Acaba bu bölgeye göçmen yerleştirilmesine neden gereksinim duyuluyordu? Bölgenin coğrafi, stratejik, nüfus, yerleşim alanları ve diğer iskan durumu ile ilgili pozisyonları ne kadar yeterlidir? Bu yazımızda bu sorulara cevap aramaya çalışacağız. Cevap ararken de genel göç içerisinde Muğla Bölgesine yerleştirilmeye çalışılan insanların, bölge ekonomisini ve sosyal yapısını ne ölçüde değiştirdikleri ve karşılaşılan problemler üzerinde durmaya çalışacağız.

1. MUĞLA ve GÖÇ HAREKETLERİ:

Muğla, Ege Bölgesi'nin güneybatısında, Ege Bölgesi ile Akdeniz Bölgesi'nin kesiştiği noktada yer almaktadır. Bölge deniz kenarı, dağlık ve ormanlık

* Muğla Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

olmasından dolayı 17. Yüzyıldan, 20. Yüzyılın ortalarına kadar eşkiyalara sığınak yeri olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Anadolu Eyaletine bağlı sancak olarak idare edilen Menteşe (Muğla), bu yüzyılın ikinci yarısından sonra arpalık olarak verilmeye başlanmıştır. Bundan sonra Sancak Beyi adına mütesellimler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. 1867'den sonra Osmanlı idari taksimatında yapılan değişikliklerle Muğla, mutasarrıflık haline getirilmiştir.¹ 1921'de Sancakların kaldırılması ile Muğla, Aydın Vilayetinden ayrılarak bağımsız bir il haline getirilmiştir.

19 ve 20. yy.'da Muğla Bölgesinde iç ve dış göç hareketleri yaşanmıştır. Bu göçleri, gayri Müslim ve Müslim, veya iç ve dış göç şeklinde iki ana başlık altında ele almak, konumuzu daha anlaşılır hale getirecektir. Öncelikle gayri Müslimlerin göçü üzerinde duracağız. Çünkü Bölgeyi önemli kılan sebeplerden biri de stratejik konumu ve gayri Müslimlerdir.

A. GAYRİ MÜSLİMLERİN GÖÇ HAREKETLERİ

19. ve 20. yy.'da Osmanlı Devletinde ve Yunanistan'da meydana gelen siyasi olaylar ve karışıklıklardan kaçan Rum ve Müslüman halk için bölge, kaçış noktası yada cazibe merkezi olmuştur. Rumların buraya geliş dönemleri genellikle Yunanistan ve Adalar'da yaşanan asayişsizlik ve baskı dönemlerine rastlar. Bundan dolayı da bölgedeki Rum nüfusunda devamlı bir değişkenliğin olduğu görülmektedir. Yerli Rumlar ile sonradan gelen Muhacir Rumlar arasında oldukça farklar bulunmaktadır. Yerli Rumlar, yaşadıkları bölgeye ayak uydurmuş, zamanla dillerini unutmuşlardır. İbadetlerini bile Türkçe yapar hale gelmişlerdir. Muhacir Rumlar ise, bölgeye 18. yüzyıldan sonra gelmeye başlamışlardır.

Rumlar, Yunanistan'daki kargaşa ortamı ve baskılardan, 1770'ten sonraki dönemde Arnavut çetelerinin baskıları ve Batı Anadolu'daki Ayanların davetkar tutumları nedeniyle Ege Bölgesine ve Muğla Bölgesine gelmişlerdir.² Örneğin 1821-1829 yılları arasında Rum isyanlarının olduğu dönemlerde Rum ve Müslüman halkın Anadolu'ya bir akını başlamıştır.³

19. yüzyıla ait nüfus verileri yeterli değildir. Ancak 1870'lerden sonra Muğla nüfusunda önemli bir artış gözlemlenir. Azınlık nüfusunun artışı da dikkati çekmektedir. 1831'de Muğla nüfusundaki azınlık oranı % 4.5 iken, 1890'da bu oran % 7'ye çıkmıştır. 1906'da ise bu oran % 9'a ulaşmıştır. 1914'te ise % 11'e yükselmiştir. Balkan Savaşları sırasında adalardan birçok Rum bölgeye sığınmıştır.⁴ 1914 nüfus sayımına göre Muğla Bölgesinin genel nüfusu Müslüman 188 916, Rum 19 923 (94 göçer ya da misafir), Ermeni

¹ Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Ankara, 2002, s. 25-26

² Akça, s. 39

³ Mc Carty, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 8

⁴ Kemal Karpat, *Ottoman Population, Demographic and Social Characteristics (1830-1914)*, Madison, Veinconsion, 1985, s. 112-186

12, Yahudi 1615 (7 göçer ya da misafir) ve Ecnebi 400 (1 göçer ya da misafir) olmak üzere toplam 210 874'tür.⁵ 1920'li yıllarının başında da gayri Müslim nüfus ortalama 22-23 bin civarındadır.

I. Dünya Savaşı sonlarında doğru Yunanistan'ın, Osmanlı Devletine karşı savaşa girmesi sonucu birçok yerde yerli Rumlar, cephe gerisinde tehlike arz etmeğe başladılar. Hükümet, bu tür tehlikeleri yok etmek amacıyla Bodrum, Milas Rumlarının bir kısmını Aydın'a,⁶ Fethiye Rumlarını ise Denizli'ye⁷ göndermiştir. Giden bu kişiler, mütareke sonrasında geri dönemeye çalışacaklardır. Ancak bir kısmı da geri dönmeyerek Aydın, İzmir veya diğer yerlere göç edeceklerdir.

Rum nüfus, Milli Mücadeleden sonra 1923'ün Eylül-Ekim aylarında mübadele ile Yunanistan'a gönderilmiştir. Daha önce evlilik yoluyla bir çok Rum bayan bölgede kalmıştır. Bunun yanında 1924 Yılında mübadeleye tabi tutulmamak için dininden feragat ederek Müslüman olan Rumlar da bulunmaktadır. Bu dönemde Türk Vatandaşlık Hukuku, Müslümanlık üzerine oluşturulduğu için Anadolu'daki gayri Müslimlerin birçoğu yerinde kalabilmek için ihtida etmişlerdir. Muğla Bölgesinde ihtida edenlerin sayısını bilemesek de, bunlar her yerde olduğu gibi halk arasında dönme, gavur, yarı Türkçe yarı Rumca isimler ... gibi lakaplarla anılmaktadırlar.⁸ Bir kısım Rum ise Milli Mücadele döneminde Türk askerine ve halkına yardımcı olduğu için mübadeleden muaf tutulmuşlardır.⁹ 1927 yılına gelindiğinde de Muğla merkezde on sekiz Hıristiyan ile diğer dinlere mensup üç kişi bulunmaktaydı. Bunlar da Lozan Antlaşması gereği ile gönderilen Rumlardan geriye kalanlardı.¹⁰ Yahudi halk ise, 1948'ten sonra bölgeyi terk etmeye başlayıp, 1970'lerde bölgeden tamamen göç edeceklerdir.¹¹

B. DİĞER İÇ VE DIŞ GÖÇLER

19. ve 20. yy.'da Müslüman nüfusta da bir hareketlilik görülmektedir. 1870'li yıllarda bölgedeki göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi için yoğun bir çaba

⁵ *Tableaux Indiquant le nombre de divers elements de la population dans l'Empire Ottoman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914)*, Constantinople, Imp. Osmanie, 1919, s. 14

⁶ BCATİ, 272/14-75-19-9; BCATİ, 272/11-12-41-6 (Mütareke ile birlikte bu kişiler, geri dönmek için hükümete müracaat ederek Bodrum'a dönmüşlerdir.)

⁷ BCATİ, 272.12/62-180-17 (Hükümet bu kişilerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamıştır.)

⁸ Bu kişilerle ilgili Ertuğrul Aladağ, yazdığı kitabında yarı gerçek, yarı hikaye türü anlatımlar sunmaktadır. Ertuğrul Aladağ, *Kentimin Öyküsü*, İstanbul, 1993; Ertuğrul Aladağ, *Seke-ne/Türkleşmiş Rumlar/Dönmeler*, İstanbul, 1997; Ertuğrul Aladağ, *Aşkın Rodna*, İstanbul, 1996

⁹ Bunlardan biri Milli Mücadele döneminde hizmetlerinden dolayı Bakanlar Kurulu kararı ile mübadeleye tabi tutulmayan Bodrumlu Yorgi Oğlu İstimat Zihni Efendidir. *BCA*, 29.4.1341 /1844 /0. 30. 18. 01/13.25.18; 1879 doğumlu olan İstimat, Hukuk Fakültesinden mezun olmuş, Denizli mahkemesinde çalışmıştır. TBMM.'de 5.6.7 dönem Eskişehir Milletvekili olarak görev yapmıştır. *TBMM. Albümü*, (23 Nisan 1920-20 Ekim 1991), TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, Ankara, 1994, s. 103

¹⁰ Akça, s. 32-33

¹¹ Daha geniş bilgi için Melek Çolak, *Milas Yahudileri*, Muğla, 2003

harcandığını görmekteyiz. Örneğin 1883'te, 871 göçer, iskan edilmiştir.¹² 19. yy'ın sonlarına doğru Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşanın, Köyceğiz'deki çiftliğinde çalıştırılmak üzere Sudan'dan zenciler, bölgeye getirilerek yerleştirilmiştir. Bunlar az da olsa günümüzde bölgede yaşamaktadır. Bölgenin ormanlık olması sebebiyle komşu illerden gelerek kerestecilik yapan bir grubun (Tahtacı Alevileri) 19. yy.da bölgede yerleştikleri bilinmektedir.¹³ Türkmen olan bu topluluk, başlangıçta yaz dönemleri orman kesimi için özellikle Fethiye, Köyceğiz, Dalaman ve Marmaris bölgesine çevre illerden göçer olarak gelmektedirler. Daha sonra bu göçerler, zamanla yerleşik hayata geçerek günümüzde Köyceğiz ve Marmaris'teki alevi topluluğunu oluşturacaklardır.¹⁴

Girit Adasının elden çıkmasından sonra buradaki Müslüman ve Türk halkının büyük bir kısmı, Muğla Bölgesine göç etmiştir. Bununla birlikte 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Romanya ve Bulgaristan'dan, 1908'de Bosna-Hersek'in, Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesinden sonra bu bölgeden ve Balkan Savaşlarından sonra da Balkanlardan, bölgeye gelen göçmenler yerleştirilmeye çalışılmıştır.

1911 Yılında İttihatçuların iktidara gelmesinden sonra Osmanlı Topraklarında Türkleştirme politikasının bir uygulaması olarak büyük çapta zorunlu iç göçün uygulamaya konulduğunu görmekteyiz. Bu politika da, her hangi bir azınlık grubu hedef alınmadan genel olarak asayiş sağlamaya, vergi ve askere alma işlemlerinin düzene sokmak gibi temel ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Balkan Devletlerinin uygulamalarından hareketle, homojen bir toplum yaratma gibi bir amaçtan söz etmekte mümkündür. Bu çerçevede Muğla Bölgesi de, iç göç hareketlerinden nasibini aldığını söyleyebiliriz. Bu politika çerçevesinde 1870'li yıllardan beri devam eden göçerlerin yerleştirilmesine devam edildi. Anadolu'nun diğer illerinden, bölgeye yeni göçmenler iskan edilmeye çalışılmıştır. Bunların sayısı hakkında resmi kaynaklar bilgi vermese de; 1913-1918 yılları arasında Anadolu nüfusunun % 50'den fazlası Müslimgayri Müslim ayrımı yapılmadan yer değiştirdiğini söyleyebiliriz.¹⁵

I. Dünya Savaşının başlaması ve Rusların, Kafkasları ve akabinde Doğu Anadolu Bölgesini işgal etmesiyle bölge halkı, Anadolu'nun içlerine doğru göç etmeye başlamıştır. Kafkas halklarından göç eden Çerkezlerin bir kısmı, Muğla'nın Köyceğiz Kazası Döğüşbelen Kasabasına yerleştirilmiştir. Bu kişiler, bu gün hala aynı kasabada yaşamaktadırlar. Cumhuriyet idaresi Çerkezleri, yerli halkla kaynaştırmak amacıyla öncelikli olarak okulluşmaya bura-

¹² H. 1302 Aydın Vilayet Salnamesi, 276; 1883 yılında padişahın emriyle Aydın Vilayeti dahilindeki livalara 70 bin göçer yerleştirilmiştir.

¹³ Ünal Türker, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, İstanbul 1973, s. 53-55

¹⁴ Ali Aksül'ün, Aleviyol web sayfasında yayınladığı "Madran'dan Sehil'e, Sehil'den Madran'a Tahtacı Göçü adlı yazısında 1927 doğumlu Mehmet Uyar ile yaptığı söyleşi."

¹⁵ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İst., 2001

dan başlamıştır. Yine Türk Ocaklarının ve Halkevlerinin kültürel faaliyetleri burada etkin bir şekilde sürdürmüştür.¹⁶

Rusların, Doğu Anadolu Bölgesini Ermeni Çetelerinin işbirliği ile işgal etmesi ve yağma etmeye başlaması karşısında kaçan binlerce Müslüman ahali de, Anadolu'nun içlerine göç etmişlerdir. Bunların sayısı değişik kaynaklarda bir buçuk milyona kadar çıkmaktadır. Bu göçmenler, harikzede (yangınzede), felekzede ve şark mültecileri olarak adlandırılmaktadır. Bu göçmenlerden Muğla Bölgesine, 2431 kişi gelmiştir.¹⁷ Göçmenlerin büyük bir kısmı geri dönerken, bir kısmının da Bölgede kaldığını ve kendilerine arazi ve hayatlarını sürdüreceği gerekli işlerinin verildiğini görmekteyiz. Gelen 2431 kişinin büyük bir kısmı, 1920'den itibaren geri dönmüştür. Ancak Ağustos 1925 tarihinde hala bölgede, 394 kişinin bulunmaktadı. Bu kişilere 1925 Yılına kadar altı ev, 242 dönüm incir bahçesi ve 550 dönüm tarla verilmiştir.¹⁸ Örneğin Bodrum Bölgesine yerleştirilen Van Muhacirlerinden Mehmet Oğlu Halil'e, metruk mallardan 30 dönüm ekilebilir olmak üzere toplam yüz dönüm tarla, otlak ve altı dönüm incir bahçesi ve iki ev verilmiştir.¹⁹

1919 Yılında Yunanistan'ın, İzmir ve akabinde diğer illeri işgal etmeye başlamasıyla, çevre il ve ilçelerden Muğla'ya göç başlamıştır. Özellikle Temmuz 1919'da Yunan işgali ile başlayan Aydın ve Çine'den kaçan halk, Muğla'ya sığınmıştır.²⁰ Bu göçmenlere Muğla Kızılay'ı yardımcı olmuştur.²¹ Bunların sayısı bilinmemekle birlikte, işgal süresince Bölgede kaldıkları bilinmektedir. Hatta bunlarla ilgili hukuki işlemlere, Bölge Şer'iye Sicili Defterlerinde sık sık rastlanmaktadır.

Bölgeye gelen iç ve dış göçmenlerin sayısı hakkında resmi kayıtlarda kesin bir rakamdan söz edilmemektedir. Çünkü gelen veya giden göçmenlerin işlemleri tek elden yürütülmediği için sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Bölge bazında tespit etmek daha da zordur. Çünkü göçmenlerin, büyük bir kısmı tekrar geri döneceklerini umdukları için kayıt dahi yaptırmamışlardır. Diğer taraftan yerleştirildikleri bölgenin iklimine uyum sağlayamaması, daha önceki ürettikleri ürünleri yeni bölgede üretememeleri, akrabalarıyla aynı yerde iskan edilme talepleri gibi nedenlerden dolayı göçmenlerin sayısının tespit edilmesi zorlaşmaktadır. Bu durum, Osmanlı ve Cumhuriyet

¹⁶ BCACHF. 490.1.274.1100.1 (07.10.1943) Mardin Milletvekili ve Aydın CHP Bölge Müfettişi Dr. Rıza Levent Bey'in Raporu.

¹⁷ Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara, 2004, s. 78

¹⁸ BCATİ. 272/12-45-78-12 (07.09.1925)

¹⁹ BCATİ. 272/12-42-57-27 (08.11.1924)

²⁰ BOA. DH.KMS. 52-3/12; TC. H:A.C. Merkez-ı Umumi tarafından 1339 Senesi H.A. Meclis-i umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul, 1339, s. 87, 88

²¹ Age, s. 192; Muğla Kızılay Şubesi, Nisan 1921'de İnkılap Gazetesi sahibi Bahattin, Tüccardan Terzizade Hakkı, Manifaturacı Nuri, Dr. Hüseyin ve Kökçüoğlu Osman Beylerden tarafından kurulmuştur.

döneminde hatta son dönmelerde bile sık sık karşılaşılan problemlerin birini teşkil etmektedir.

İskan işlemleri başlangıçta merkezden, vilayetlere gönderilen talimatlarla yürütülürken, daha sonra ilgili belediyeler tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Balkanlardan gelen göçmen sayısı arttıkça "Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur.²² Balkan Savaşlarından sonra Dahiliye Nezaretine bağlı olarak "İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti" kurulacaktır. Bu müdüriyet daha sonra 1916 Yılında genel müdürlük düzeyine çıkarılacaktır.²³ Cumhuriyet döneminde ise göçmen işlemleriyle başlangıçta İçişleri, Sağlık ve İmar ve İskan Bakanlıkları ilgilenmiştir. Hatta 1924'te Bu işler için kısa bir süre için de olsa müstakil bakanlık "Mübadele ve İmar İskan Vekaleti" kurulmuştur.

I. Dünya Savaşı göçmenleri ve Milli Mücadele döneminde işgalden dolayı kaçmak zorunda kalıp, Muğla Bölgesine yerleşmeye çalışan iç ve dış göçmenlerin iskan işlemleri tamamlanmadan, 1924'te Lozan Antlaşmasına göre ahali mübadelesi yapılmış, bu çerçevede Muğla Bölgesine Yunanistan'dan ve adalardan yüzlerce göçmen gelmiştir. Gelen bu göçmenler, Anadolu'dan gönderilen Rumların ev ve arazilerine yerleştirilecekti.

Lozan'da imzalanan "Ahali Mübadelesine dair sözleşme" gereğince nakil ve iskan işleri için Anadolu'nun çeşitli yerlerinde muhtelit komisyonlar kurulmuştu. Muğla'da da bu komisyonlardan biri kurulmuştur. (Mübadele, İmar ve İskan komisyonu 15 Ocak 1924).²⁴ Göçmen yerleştirme bölgelerine

²² Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İst 1966, s. 39-61

²³ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1 (Mayıs 1999), s. 181

²⁴ **BCATİ** 272/71-38-14; Muğla'da kurulan Mübadele İmar ve İskan Komisyonu üyeleri şunlardan oluşmaktadır. **Muğla Merkez** Muğla İmar ve İskan Komisyonu Başkanı: Asaf Bey (Vali)-Aza: Mehmet Ragıp Bey (Belediye Başkanı)-Aza: Nahit Bey (Muhasebeci)-Aza: Hüseyin Avni Bey (Sıhhiye Müdürü)-Aza: Fahri Bey (Meclis-i İdareden)-Aza: Süleyman Osman Bey (Jandarma Kumandanı)-Aza: Neşet Bey (Mühendis)-Aza: Mehmet Cemal Bey (Ziraat Müdürü)-Aza: Salih Bey (Umur-ı Tasarrufiye Memuru)-Aza: Ali Bey (Orman Müdürü)

Milas

Başkan: Avni Bey (Kaymakam)-Aza: Hilmi Bey (Şube Reisi)-Aza: Ali Rıza Bey (Mal Müdürü)-Aza: Hakkı Bey (Orman Muamelat Memuru)-Aza: Ali Rıza Bey (Ziraat Bankası Memuru)-Aza: Hilmi Bey (Hükümet Tabibi)-Aza: Mehmet Ali Bey (Belediye Reisi)-Aza: Cemil Bey (Eşraftan)-Aza: Terzizade Mustafa Bey (Tüccar)-Aza: İsmail Efendi (Belediye Azasından)

Marmaris

Başkan: Hilmi Bey (Kaymakam)-Aza: Mustafa Zeki Efendi (Mal Müdürü)-Aza: Remzi Bey (Müdde-ı Umumi)-Aza: Halil Efendi (Ziraat Bankası Memuru)-Aza: Kerametin Bey (Hükümet Tabibi)-Aza: Tevfik Efendi (Orman Muamelat Memuru)-Aza: Hüseyin Efendi (Tapu Memuru Vekili)-Aza: Hafız Kamil Efendi (Belediye Reisi)-Aza: Celal Efendi (Tüccardan)-Aza: Katip: Hamdi Efendi (Tahrirat Katibi)

Bodrum

Başkan: Enver Bey (Kaymakam)-Aza: Kazım Bey (Kazım Bey)-Aza: Niyazi Bey (Jandarma Kumandanı)-Aza: Mümtaz Bey (Hükümet Tabibi)-Aza: Hacı Halil Efendi (Belediye Reisi)-Aza: Ahmet Hamdi Efendi (Tüccardan)-Aza: Mustafa Efendi (Tüccardan)-Aza: Ahmet Hamdi Efendi (Reji Eski Memuru)-Aza: Mehmet Efendi (Orman Memuru)-Aza: Emin Efendi (Tapu Memuru)

Fethiye

Başkan: Lütfü Bey (Kaymakam)-Aza: Haydar Efendi (Ziraat Memuru)-Aza: Mehmet Ali Efendi (Orman Memuru)-Aza: Şükrü Efendi (Tapu Memuru)-Aza: Kamil Efendi (Belediye Reisi)-Aza: Salih Zeki Bey (Meclis-i İdareden)

göre Muğla 4. iskan bölgesinde yer almaktadır. Gelecek olan mübadillerin listesi çıkarılmış, bölgelere göre de yerleşecekleri yerler düzenlenmişti. Buna göre Muğla, Denizli ve Manisa bölgesine; Zeytinci, Drama, Kavala ve Selanik'ten gelecek 64.000 mübadil yerleştirilecekti.

Muğla Mübadele İmar ve İskan Komisyonun çalışmaları sonucunda gelen göçmenlerin yerleştirileceği sahalara tespit edilmiştir. Mübadil göçmenler Bodrum, Fethiye, Milas ve Merkez ilçeye ağırlıklı olarak iskan edilmeye çalışılmıştır.²⁵ Muğla Bölgesine gelen Türk göçmenlerin büyük bir kısmı adaların, bölgeye yakın olması sebebiyle deniz yoluyla çeşitli limanlara kendi imkanlarıyla gelmiştir. Ancak Yunanistan ana karasından gelen Türk göçmenleri ise, Türk Kızılay'ının sağladığı gemilerle Ege Bölgesindeki limanlara getirilmişler ve burarlardan da kara yolu Muğla'ya nakledilmişlerdir.²⁶ Toprak İskan Arşivindeki belgelerden tespit edebildiğimiz kadıyla Muğla Bölgesine gelen Türk göçmenlerinin, geldikleri bölgelerin isimlerinin bir kısmı şöyledir. Manastır,²⁷ Kavala-Tırhala,²⁸ Kayalar Cuma Köyü,²⁹ Siroz-Menlek,³⁰ Tikveş,³¹ İstanköy,³² Sakız,³³ Rodos, ³⁴ Suriye-Halep, ³⁵ Van, ³⁶ Preveze, ³⁷ Gelmerye veya Gelemerye, ³⁸ Koyunca, ³⁹ Drama, ⁴⁰ Girit, ⁴¹ Selanik, ⁴² Köprülü, ⁴³ Meis Adası, ⁴⁴ İstanköy, Sakız, Yanya, Drama, Üsküp, Priştine, Selanik, Manastır ve Kırcaova.

Köyceğiz

Başkan: Celal Bey (Kaymakam)-Aza: Ali Vasfi Efendi (Mal Müdürü)-Aza: Kasım Efendi (Jandarma Kumandanı)-Aza: Salih Efendi (Tapu Memuru Vekili)-Aza: Ali Rıza Efendi (Nüfus Memuru)-Aza: Hilmi Efendi (Muhasebe-i Hususiye Memuru)-Aza: Celal Efendi (Orman Fen Memuru)-Aza: Sabri Efendi (Belediye Reisi)-Aza: Resmi Efendj (Belediye Katibi)-Aza: Nail Emin Efendi (Hükümet Tabibi)-Katip: İsmail hakkı Efendi (Tahrirat Katibi)

²⁵ Bayram Akça, "Lozan Barış Antlaşması'ndan Sonra Muğla Vilayetine Gelen Muhacirlerin İskanı" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVII,(Kasım-2001) Sayı: 51'den ayrı basım, s.787-789

²⁶ Kemal Anı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 37

²⁷ BCATİ, 272/12-56-143-18

²⁸ BCATİ, 272/11-16-70-4 (22 Ekim 1924)

²⁹ BCATİ, 272/12-45-76-7

³⁰ BCATİ, 272/11-2098-6

³¹ BCATİ, 272/12-58-157-3 (7 Aralık 1927)

³² BCATİ, 272/12-53-129-29 (28 Nisan 1927)

³³ BCATİ, 272/12-61-177-10 (8 Ocak 1929)

³⁴ BCATİ, 272/14-78-45-2 (27 Ağustos 1927)

³⁵ BCATİ, 272/1936 (Diğer yer numaraları yazılmamış.)

³⁶ BCATİ, 272/12-42-57-27 (17.Kasım 1924)

³⁷ BCATİ, 272/12-46-84-6 (12 Eylül 1925)

³⁸ Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, Eylül-Ekim 1994, Sayı 129-130

³⁹ BCATİ, 272/12-45-74-37

⁴⁰ BCATİ, 272/11-19-95-28 (13 Ağustos 1924)

⁴¹ BCATİ, 272/12-56-146-29 (6 Aralık 1927) Kendilerine verilecek toprak olmaması sebebiyle nakillerinin isteği.)

⁴² BCATİ, 272/13-80-9-12 (29 Mart 1927)

⁴³ BCATİ, 272/12-61-173-3 iskan edilmek istiyor Kasım 1928'de

⁴⁴ BCATİ, 272/12-56-146-44 (27 Aralık 1927)

Muğla Köy Hizmetleri İskan Esas ve tevzi Defterlerine göre 1924-1931 yılları arası bölgeye gelen göçmenlerin dağılımı şöyledir.⁴⁵

Yer	Tarım	Şehir	Mübadil	Mülteci	Serbest	Genel Toplam
Merkez İlçe	338	12	88	262	-	350
Milas	788	96	629	-	255	884
Bodrum	767	373	-	-	1140	1140
Toplam	1893	481	717	262	1395	2374

1924-25 yıllarında Bölgeye binlerce göçmen gelmiştir. Ancak değişik nedenlerden dolayı Bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Örneğin 1924 Yılında Bodrum'a 1791 kişi gönderilmiş olup, bunların büyük bir kısmı balıkçılıkla uğraştığı için Urla'ya gitmiştir. Bazıları ise iskan haklarından feragat ederek akrabalarının yanlarına gitmişlerdir.

Sayın Akça'nın, Muğla Köy Hizmetleri İskan Esas ve Tevzi Defterlerine göre hazırladığı bu rakamlarla, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan Toprak İskan Arşivindeki rakamlar birbirini tutmamaktadır. Sayın Akça'nın ulaştığı bu rakamlar, sadece kendilerine iskan yardımı yapılan kişilerdir. Kendi istekleri ile iskan hakkından feragat eden kişilerin sayısı bu rakama dahil değildir. Bu sayıyı ancak nüfus kayıtlarından tam olarak tespit edebiliriz. 1924 Mayıs ayında Bodrum'da sadece 253 göçmen bulunduğunu görmekteyiz.⁴⁶ Bu kişilerin hepsi mübadildir. Ancak Sayın Akça'nın hazırladığı listelerde mübadil olarak değil mülteci olarak görünmektedir.

Yukarıdaki listede yer almamasına rağmen 1925 Yılında Kıbrıs'tan, Muğla Bölgesine 3000 kişi gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İlk etap da 419 kişinin gönderileceğini Kıbrıs Şehbenderliğinden bildirilmektedir.⁴⁷

Yine listelerde Fethiye Bölgesi yer almamasına rağmen, Toprak İskan Arşivinden tespit edebildiğimiz kadarıyla 1926 Yılında 250 hane Rodos Göçmeni yerleştirilmiştir.⁴⁸ Bunun sayısal olarak açılımını yapmak gerekirse ortalama 5 kişiden 1250 kişi Fethiye Bölgesine yerleştirilmiştir. Şubat 1929 tarihinde Mülkiye Müfettişi Feyzi Bey'in yaptığı teftiş raporunda, Fethiye bölgesinde göçmen yerleşimi ve metruk malların dağıtımı konusunda büyük yolsuzlukların yapıldığı tespit edilmiştir.⁴⁹ İskan memurunun olmayışı ve işlemlerin düzenli yapılmaması Milas'taki gibi yangın çıkması yada çıkarılması gibi sebeplerden dolayı Muğla Köy Hizmetleri iskan esas defterinde yer almamış olabilir.

Gelenler, Lozan Antlaşmasına göre planlı ve iskanlı gelecek olan kişilerdir. Yani Bölgeden giden Rumların terk ettikleri yerlere yerleştirilecekti. Ancak Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, Muğla'daki Rumlar da genelde

⁴⁵ Akça, s. 787-789

⁴⁶ BCATİ, 272/11-19-90-17

⁴⁷ BCATİ, 272/14-77-40-19

⁴⁸ BCATİ, 272.12/57-150-1

⁴⁹ BCATİ, 272/12-62-180-8

şehir merkezinde oturmaktadırlar. Nüfus oranlamasına baktığımızda bölgede yaklaşık yirmi bin Rum'a karşılık, 1924-1931 yılları arası Fethiye'yi de dahil ederseniz yaklaşık 1967 mübadil göçmenin yerleştirildiğini görmekteyiz. Bu da bize iskanın sağlıklı yapılmadığını göstermektedir. 1925 Yılından sonra gelen göçmenler, iskanlı değildir. Bunların büyük bir kısmı yakın adalardan, eski Yugoslavya ve Bulgaristan'dan mülteci veya serbest gelen göçmenlerdir. Listeye göre gelenlerin büyük bir kısmı 1893 kişi tarım alanlarına veya köylere yerleştirilmiş, 481 kişi de sanat erbabı olduğu için şehir merkezlerine yerleştirilmiştir. Mübadele ile gelen göçmenlerin iskan için resmi makamlara müracaat etme süresi Temmuz 1927'ye kadardır. Ancak mübadele harici gelen göçmenler de bazen bu kanundan faydalandırılmıştır.⁵⁰ Genel olarak değerlendirmek gerekirse Muğla Bölgesine gelen göçmenlerin yoğunluğu Bodrum, Milas ve Fethiye'de birikmiştir.⁵¹ Aynı zamanda bölgeden giden Rum nüfusuna karşın çok az sayıda göçmen yerleştirilebilmiştir.

1930'larda Doğu Anadolu'daki Kürt isyanlarından dolayı, bir çok kişi küçük gruplar halinde Anadolu'nun bir çok yerinde zorunlu iskana tabi tutulmuştur. Bunlardan bir kısmı da Muğla Bölgesine yerleştirilmiştir. Ancak sayısı konusunda bir rakam vermek zordur. 1940'lı yıllarda da bu kişilerden on hane Milas'a yerleştirilmiştir.⁵² Bunun yanında Kafkaslardan ve Orta Doğu'dan da Anadolu'ya azda olsa bir göçmenin geldiğini görmekteyiz. Örneğin 1936 Yılında Suriye'den dört hane olarak toplam 19 kişinin Muğla merkeze yerleştirildiğini görmekteyiz.⁵³ 1924 mübadelesinde dışında, dışardan gelen göçmenlerin Türk olmasına özen gösterilmiştir.

Resmi kayıtlarda bölgeye az sayıda göçmen yerleştirilmiş gibi görülse de, daha sonraki yıllardaki CHF Arşivindeki belgelere baktığımızda durumun farklı olduğunu görmekteyiz. 1941 Yılında Parti Müfettişi Mardin Milletvekili Dr. Rıza Levent Bey'in Muğla Vilayet raporunda, topraksız göçmenlerin vakıf çiftlik arazilerini (Gelibolu, Hisarönü, Abdülaziz Ağa Vakfı arazileri, Dalyan, Ortaca, Hamit, Kürkçüler, Sultanıye, Köyceğiz arazileri) ıslah ettiği yada işgal edildiğini belirtilerek vatandaşların kadastro talebinde bulduklarını yazmaktadır.⁵⁴ Bunlardan başka 1950-51 yıllarında Bulgaristan gelen göçmenlerden Muğla Bölgesine 1048 kişi yerleştirilmiştir.⁵⁵ Genel olarak bir değerlendirme yapacak olursak 1912-1951 yılları arasında bölgeye yaklaşık 50 000 kişi yerleştirilmiştir.

⁵⁰ BCATİ, 272/12-56-143-18

⁵¹ BCATİ, 272-12/62-180-8

⁵² BCACHF, 490-1-274-1100-1 (07.10.1943)

⁵³ BCATİ, 272-1936 (Bu kişiler meslek erbabıdır. Kunduracı ve Çulcu'dur. Ancak bu kişiler Muğla merkezde resmi dairelere işçi olarak yerleştirilmiştir.)

⁵⁴ BACHF, 490.01.202.799.2 (28.08.1941)

⁵⁵ Bayram Akça, "1923-1952 arası Türk-Bulgar ilişkileri ve 1950-1951 Yıllarında Muğla Vilayetine İskan Edilen Bulgar Muhacirleri", *Atatürk Araştırma Dergisi*, Mart 2002, Sayı 52, Cilt XVIII, s. 249-263; Sayın Akça'nın, Muğla Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü'nün İskan Esas Defterlerini tarayarak çıkardığı rakamlara göre Muğla merkeze 15, Fethiye 192 (tarım), Köyceğiz Dalyan Ortaca 413, Milas 329, ula 14, Yatağan 85, toplam 1048 kişi bölgeye yerleştirilmiştir.

2. GÖÇMENLERİN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR VE İSKAN

Göçmenler, yeni geldikleri topraklarda sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunların başında beslenme, barınma ve sağlık gelmektedir. Başlangıçta misafirhaneler kurularak, geçici çözüm aranmıştır. (28 Kasım 1923'te "Misafirhaneler Talimatnamesi" yayımlandı.)⁵⁶ Talimatnamede, genel kaynaklardan ve hayır mallarından yararlanılacağı, terk edilmiş binalardan uygun olanların kullanılacağı, bu şekilde çözüme ulaşılamıyorsa, kişilerin taşınmazlarından kiralama yoluna gidileceği gibi bilgiler vardı. Terkedilmiş mallardan yada özel kişilerin mallarından kiralama yolu ile gereken malzemelerin sağlanacağı yatak, yorgan, vs. ihtiyaçlarının karşılanarak gelecek kişilerin barınmasının sağlanacağı bildiriliyordu.

Mübadillerin bu tür sorunlarının giderilmesinde Kızılay'ın büyük yardımları olmuştur. Kızılay, göçmenlerin özellikle taşıma ve sağlık sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bununla birlikte Kızılay, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve Yunanistan'da hastaneler kurmuştur.⁵⁷

1924 yılının ilk aylarında misafirhanelerde kalma konusunda problemler yaşanmaya başladı. Çünkü terk edilen evlerin sayısı ile gelen göçmenlerin sayısı eşit değildi. Bazı terk edilmiş malların, fuzuli işgal altında olması nedeniyle göçmenlerin yerleştirileceği yerler henüz hazır değildi. Göçmenler, bu süreyi misafirhanelerde geçiniyorlardı. Bu da misafirhanelerde yığılmalara neden oluyordu.⁵⁸

Muğla Bölgesine yerleştirilen göçmenler arasında bir takım hastalıklarla karşılaşmıştır. Milas'taki göçmenler arasında lekeli humma hastalığının olduğu yolundaki bakanlıkça alınan duyurular üzerine, Ağustos 1924 tarihi itibarıyla bilgi istendiği. Yapılan araştırma sonucunda lekeli humma hastalığının muhacirler arasında olmadığını sadece yerli halkta olduğunu kaymakamlık tarafından bildirilmiştir.⁵⁹ Cazgırlar Köyüne yerleştirilen Kavala göçmenleri arasında malarya hastalığının bulunduğu, bundan dolayı da 17 kişi ölmüştür. Cazgırlar Köyünün etrafı bataklıktır. Bu hastalığın ilacı olan kinin de işe yaramadığı görülmüştür.⁶⁰

Göçmenlerin işlemlerini çabuklaştırmak ve sorunlarını en aza indirmek için kamuoyunda büyük bir kampanya başlatılmıştı. Bu konuda çeşitli dernekler kurulmuş ve bu derneklerin çeşitli faaliyetleri ile halkın katılımı artırılmaya çalışılmıştır. Halkın yardımının yanı sıra uluslararası yardım örgütü olan Kızıllaç ve İslam topluluklarının yardımına da başvurulmuştur.

⁵⁶ Arı, s. 94

⁵⁷ Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, Sayı, 129, (Eylül, 1994), s. 57

⁵⁸ Arı, s. 98

⁵⁹ BCATİ, 272/79-72-3-22

⁶⁰ BCATİ, 272/11-16-70-4 (22 Ekim 1924)

A. METRÜK MALLAR

Göçmenlerin karşılaştığı problemlerden biri de metruk mallardır.⁶¹ Metruk mallar, Anadolu'dan kaçan veya gönderilen gayri Müslimlerin, gayri menkul-leridir. Başlangıçta metruk mallarla, Maliye Bakanlığı ilgilenmiştir. Bakanlık bünyesinde "Emval-ı Metruke Komisyonu" kurulmuştur. Komisyon, Anadolu'nun işgalden kurtarılmasından sonra bu malların kayıtlarını tutturmuş ve mühürlemiştir. İşe yarayan mekanlar ise muhacirin komisyonuna terkedilmiştir. Harap olmuş mekanlar, açık arttırma ile satılmış ve bazıları da iskan kanununa göre askeriye mensupları ve memurlara kiralanmıştır. Ancak metruk malların tam olarak sayımının yapıldığını söyleyemeyiz.⁶²

Muğla Bölgesi, işgalden kurtulmuş ise de diğer yerlerdeki gibi yakılıp, yıkılmamıştır. Diğer bölgelerden farklı olarak Muğla bölgesi Kurtuluş Savaşı yıllarında değil, savaş sonrasında bölgedeki gayri Müslimlerin bölgeyi terk edişi sırasında ve sonrasında tahrip edilmiş, yağmalanmış veya bakımsızlıktan kaderine terkedilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında ve Kurtuluş Savaşı yıllarında gayri Müslimlerin menkul ve gayri menkulleri, devlet garantisi altındaydı. Örneğin Yunanlıların Anadolu'yu işgal etmesinden sonra Milas'tan, Yunan işgal bölgesine kaçan tütün tüccarları Hacı İstefan ve Yorgos'un metruk malları, borçlarına karşılık dağıtılması için İstanbul Hükümetinin Muhacir Komisyonu, Hazine Avukatlarından Kadızade Ahmet Raşit Efendi vekil tayin etmiştir.⁶³

Kurtuluş Savaşı sonrasında yerli halk, kendi imkanları ile yaşayacakları mekanları derme çatma bir şekilde imar etmeye çalışırken, gayri Müslimlerin bıraktıkları gayri menkulleri yağma etmeye başlamıştı. Merkezi idare, bu yağma hareketlerini engelleyememiştir. Bununla ilgili yüzlerce örneğe her bölgede rastlanılmaktadır. İzmir İskan ve İmar Mıntıka Müdürlüğü'nün Ağustos 1924 tarihindeki bir raporunda, gelen göçmenleri yerli halkın kabullenmediği, resmi görevlilerin ilgisiz davrandığı hatta nüfuslu kişilerle işbirliği yaparak metruk malları yağmaladıkları belirtilmektedir.⁶⁴ Daha sonra Kasım 1923'te Mübadele İmar ve İskan Vekaleti, bu malların onarımı için vilayetlerdeki imar komisyonlarına emir vermiştir. Bu mallardan büyük çapta onarıma ihtiyacı olanlarının, tekrar onarılmayarak enkazlarının satılması kararlaştırılmıştır.

⁶¹ Metruk malları üç ayrı grupta toplayabiliriz. Birinci grupta gayri müslimlerin taşınmaz mallarının, yerlerini bıraktıktan sonra birkaç gün içinde işgal edilmesi, ikinci grupta Maliye Vekaletinin sorumluluğu üzerine aldıktan sonra Lozan'daki sözleşmenin yürürlüğe girdiği ana kadar tasarruf yetkisini uyguladığı mülk yer alıyordu. Bu dönemde taşınır mallar açık arttırma usulü ile satılmış, taşınmayan mallar ise büyük bir kısmı icara verilmiştir. Üçüncü grupta resmi kurumlarca özellikle askeriye tarafından el konulmuş mallardır.

⁶² Ari. s. 10-11

⁶³ BCATİ, 272/10-2-11-4 (10 Mart 1920) Avukat Ahmet Raşit Efendi avukatlık ücretini alamadığından dolayı hakkını aramaktadır. Dahiliye Nezaretine ve Ayan Meclisine müracaat ederek % 3 lük avukatlık ücretini almasına müsaade edilmiştir.

⁶⁴ BCATİ, 272/11-19-95-29

Bir çok bölgede metruk malların, vilayetlerce az gösterilmeye yada işe yaramaz halde olduklarını göstermeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Bundaki amaç, bölgeye daha az göçmenin gelmesini sağlamaktır. Örneğin Mübadele İmar ve İskan Vekaletinin, Vilayet İmar Komisyonlarına vermiş olduğu emir doğrultusunda Muğla Valiliği, bölgedeki metruk malları tespit etmeye çalışmıştır. Buna göre Muğla merkez köylerinden Bencik, Cazgırlar ve diğer köyler de 186 ev ile 34 su değirmeni bulunmaktadır. Bu yerlerin büyük bir kısmının üzerleri toprakla kaplı olduğu ve bir kısmının da yıkılmaya yüz tuttuğu belirtilmektedir. Diğer taraftan gayri Müslimlerin yoğun olarak yaşadığı Bodrum, Milas ve Fethiye'deki metruk malların bildirilmesi daha geç yapılacaktır. Metruk mallarının sayımı, bir çok yerde olduğu gibi Muğla Bölgesinde de geç yapılmıştır. Örneğin Milas'ta sayım 1926'da, Fethiye'de 1927 Yılında yapılmıştır.⁶⁵ Örneğin Fethiye Bölgesindeki metruk malların listesine baktığımızda toplam 179 tane gayri menkul bulunmaktadır. Bunlardan sadece on tanesi göçmenlere dağıtılmıştır. Büyük bir kısmı resmi görevliler tarafından ya kiralanmış, yada işgal edildiği görülmektedir. 1926 Yılında Muğla'nın sahil⁶⁶ bölgelerinde depremin olması birçok evin yıkılmasına neden olacaktır. Valilik, bunların göçmenlere yaramayacağını ve satılması gerektiğini bildirmiştir. Ancak bakanlığın verdiği cevapta, bu yerlerin listesi ve keşif raporunun çıkarılması istenmektedir.⁶⁷

Metruk malların yağmalanmasıyla ilgili olarak birkaç örnek verecek olursak; Muğla Telgraf Müdürü Şevki Bey'in, metruk mallarda kiracı olarak oturmaktadır. Adapazarı Sapanca'da yanan evine karşılık metruk mallardan kendisine ev verilmesi veya oturduğu eve karşılık Maliye Bakanlığına kira vermemek istiyor. Ancak talebi ret ediliyor.⁶⁸ Yine eski Muğla Milletvekillerinden İzmir'de komisyonculuk yapan Esat Bey'in, Muğla'da Ermeni mallarından bir mağaza veya dükkan talebi ret edilmiştir.⁶⁹ Fethiye'den Rum Yanı Levizidi'nin evinin, askerlik şubesi hizmet binası olarak tahsis edildiği.⁷⁰ Milas ve Muğla merkezde de Türk Ocağı için iki bina tahsis edilmiştir.⁷¹ Ekim 1924'e gelindiğinde göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda yoğun eleştiriler gelmeye başlayınca basın ve meclisteki muhalefetin de etkisiyle hükümet, 11 Aralık 1924'te çıkardığı 529 sayılı yasa ile Mübadele İmar ve İskan Vekaletini kaldırmıştır. Bu işleri yapacak yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. İçişleri Bakanlığına bağlı olarak İskan Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu genel Müdürlüğe bağlı olarak dokuz iskan Müfettişliği kurulmuştur.⁷²

⁶⁵ BCATİ, 272/12/57-150-1

⁶⁶ TCHAC. Merkez-i Umumisi Tarafından 1927 Senesi Hilal-ı Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen 1926 Senesine Aid Rapor, Hilal Matbaası, İstanbul, 1927, s. 36-41

⁶⁷ BCATİ, 272/12-52-122-37 (12 Nisan 1927)

⁶⁸ BCATİ, 272/11-22-116-5 (30 Haziran 1927)

⁶⁹ BCATİ, 272/12-57-148-21

⁷⁰ BCATİ, 272/12-56-143-13

⁷¹ BCATİ, 272/12-45-74-37

⁷² *Düster*, VI. Tertip, Ankara, 1953; Devlet Salnamesi, İstanbul, 1926, s.117

B. GÖÇMENLERE YAPILAN İAŞE YARDIMI

1919 yılında ambarlardan zahire naklinin yasak olmasına rağmen, göçmen ve mültecilerin iaşelerinin temini için Muğla aşar ve iaşe ambarlarından karşılanmasına müsaade edilmiştir.⁷³ 1920'de Çine'deki zahire stoklarının bitmesinden dolayı mültecilerin iaşesinin sağlanamadığı bildirilmektedir. Bunun içinde Dahiliye Nezaretinin Muğla ambarlarından karşılanması talebine, Muğla Valiliği parası peşin verilmek şartıyla gönderilebileceği cevabı verilmiştir.⁷⁴

1920 yılında Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti (Near East Relief), muhacirlerin ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere üç vagon mısır getirtilmiştir. Ancak nakliye ücreti ödenemediği için bir süre mısırlar vagonlarda çürümeye terk edilmiştir. Daha sonra nakliye ücreti muhacirin tahsisatından ödenerek dağıtılabilmektedir.⁷⁵ 1921'in ortalarından itibaren de Kızılay yardım etmiştir. Kızılay Ankara Şubesi tarafından, Muğla Kızılay şubesine gönderilen 13 000 lira ile bölgede bir aşhane kurularak göçmenlerin yemek ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Dağılık olarak bulunan göçmenlere de 31 000 kg. un dağıtılmıştır. Bunun yanında Muğla şubesi de topladığı 5136 liradan 4286 lirasını göçmenler için harcamıştır.⁷⁶ Kızılay, her göç hareketinde her yerde olduğu gibi Muğla'da da ilk olarak yardım edecektir.

Göçmenler için 1930 yılında Gökova Köyünde sekiz parçadan toplam 530 dönüm tarım arazisi Muğla Valiliği tarafından istimlak edilmiştir.⁷⁷ Sanayi ile uğraşan ve yardıma muhtaç olan muhacirlere valilik, bakanlıktan yardım istemektedir. Bakanlığın verdiği cevapta bu muhacirlerin nereden geldiği ve hangi meslekle ilgilendiğinin bildirilmesi istenmektedir.⁷⁸ Bölge İskan komisyonları, göçmenlerin kendilerine yetecek duruma gelinceye kadar aynı ve nakdi yardım yapmıştır.

3. MUĞLA BÖLGESİNDE ARAZİ-ASKERİ STRATEJİ ve GÖÇ

Muğla, uzun sahil şeridi olan, dağlık ve ormanlık bir bölgedir. Maden açısından zengindir. Tarım arazisi ise, çok sınırlıdır. Ekilebilir tarım arazisi % 20'ler civarındadır. (1925 Yılında ekilebilir toplam tarım arazisi 516 400 hektar araziden ancak 220 000 hektarı işlenebilmektedir.)⁷⁹ Bunun da çok azı işlenebilmektedir. Arazilerin büyük bir kısmı, birkaç ailenin elinde toplanmıştır. Osmanlı Devletinde toprak miridir. Tanzimat'a kadar özel mülkiyet çok sınırlı idi. Tanzimat ile birlikte özel mülkiyet yaygınlaştırılınca gayri Müs-

⁷³ BCATİ, 272/74-69-47-8 (05.01.1919)

⁷⁴ BCATİ, 272/11-15-56-7 (15 Şubat 1920)

⁷⁵ BCATİ, 272/11-15-54-2 (10 Ocak 1920); Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin, mültecilerin ihtiyaçlarının karşılanması için Balıkesir'e getirilen 3 vagon zahirenin, nakliye masrafı ödenmediği için vagonlarda bekletilmektedir.

⁷⁶ TC. H.A.C. Merkez-ı Umumi tarafından 1339 Senesi H.A. Meclis-i umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, Ahmet İhsan ve şürekası Matbaası, İstanbul, 1339, s. 87, 88

⁷⁷ BCATİ, 272/12-63-191-2

⁷⁸ BCATİ, 272/12-49-103-5 (5 Eylül 1926)

⁷⁹ 1925-1926 TC. Devlet Salnamesi, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1926, s. 853

limler, özel mülkiyetlerini tapulama yoluna gitmişlerdir. Ancak Müslüman halk, vergiden dolayı mallarını tapulamaktan kaçınmışlardır. Bu durum, gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet döneminde yerli ve göçmen durumuna düşen Müslüman halkın mağduriyetine neden olacaktır. Kısacası kadastro işlemleri yapılmadığı için iskan konusunda da planlama sağlıklı yapılamamıştır.

İşte bu nedenden dolayı 1877'dan 1924'e kadar Balkanlardan, Anadolu'ya gelen Türk göçmenleri, ellerinde belge olmadığı için mallarına sahip çıkamamışlardır. Buna karşılık gayri Müslimler, tapulamaya önem verdikleri için göç sırasında ve sonrasında haklarını alabilmek için hukuki yollara başvurmuşlardır. Haklarını alıp, almama konusu tartışmalıdır.

Muğla Bölgesinin en verimli tarım ve orman arazilerinin büyük bir kısmı çiftlik şeklinde vakıf arazisi konumundadır. Muğla bölgesinde yaklaşık 60'a yakın vakıf bulunmaktadır. Vakıf arazileri, icar veya yarıcılık usulüyle işletilmektedir. Bu durum başlangıçta Cumhuriyet idarecilerinin dikkatini çekmediği için 1920'li yıllarda fazlaca bölgeye göçmen sevkine sebebiyet vermiştir. Ancak durum anlaşılınca göçmenlerin büyük bir kısmı bölgeyi terk etmek zorunda kalacaklardır. 1920, 1930 ve 1950'li yıllarda çıkarılan vakıflar ve kadastro kanunlarıyla özellikle Milas, Bodrum ve Yatağan Bölgesinden kadastro geçirilerek bu bölgelerdeki araziler, iskana açılabilmiş ve göçmen yerleştirilebilmiştir.⁸⁰ Bu gün hala Marmaris, Köyceğiz ve Fethiye Bölgesinde vakıf arazileri ile ilgili hukuki davalar sürmektedir. Bunun yanında son yıllarda sit alanlarının eklenmesiyle bölge, yerleşim alanlarına tamamen kapatılmıştır.

Bölge, askeri strateji açısından da önem arz etmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde özellikle kenar kıyı şeridi savaş durumlarında askeri bölge ilan edilmiştir. Örneğin I. Dünya Savaşı döneminde Marmaris ve Bodrum bölgesinin bazı kısımları askeri bölge ilan edilmiştir. Bu günde bu durum plan dahilindedir. Hatta Osmanlı Döneminde Marmaris, Datça ve Milas bölgelerinde İhtiyat Taburları devamlı göreve hazır durumda bekletilmekteydi.⁸¹

Bölge dağlık olmasından dolayı uzun bir süre kaçakların ve kaçakçıların merkezi olmuştur. Yine coğrafi yapıdan dolayı bölge halkı göçer olarak yaşamaktadır. Yerli göçerlerin ve adalardan gelen giden göçmen ve kaçakçıların kontrol altına alınamamasından dolayı bölge güvenliği tehlike arz etmektedir. Doğal olarak nüfusun tespiti konusunda da sorun yaratmaktadır. Bölgenin kıyı şeridi, yerleşim alanlarına müsait değildir. Sahil şeridinin uzun, dağlık ve

⁸⁰ CHF, 490.01.202.799..2 (28-08.1941), İskansız olarak gelen göçmenler ve yerli halk, vakıf çiftlik arazilerine yerleşerek, 1940'lı yıllardan itibaren bu arazilere sahip çıkmışlardır. Kullandıkları arazilerin tapusunu almak içinde resmi makamlar nezdinde teşebbüslerde bulunacaklardır. Örneğin Abdülaziz Ağa Vakfı arazisini ıslah eden kişilerin, 1941 Yılında CHP yönetiminden tapu istemektedir.

⁸¹ *Aydın Vilayet Salnameleri (Menteşe)*

ormanlık olması ve ulaşım sıkıntılarının dolaylı güvenlik açısından bir çok iç ve dış güvenliği beraberinde getirmektedir. Örneğin Milas Akbük Köyünde bulunan metruk mallardan beş yüz dönüm Konstanti Çiftliği, deniz kenarında verimsiz arazi olduğu için satılamamakta ve göçmenler de buraya yerleşmek istememektedir. Ancak Muğla Valiliğinin, İskan Genel Müdürlüğüne verdiği bir cevapta buranın adalara yakın olmasından dolayı iskansız bırakılmasının iç ve dış güvenlik açısından sakıncalı olacağı bildirilmektedir. Hatta buranın parça parça satılarak daha fazla insan yerleştirilmesi istenmektedir. Maliye Bakanlığınca yapılan taksimat defterlerinin yandığı, Mal Müdürünün öldüğü ve sonunda Maliye Bakanlığı tarafından arazi kiralanmıştır.⁸²

19. yy.'ın ortalarından beri Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi askeri politikalara baktığımızda yöneticilerin bölgeye devamlı önem verdiklerini görmekteyiz. Çünkü bölge, deniz kenarı olmasından dolayı düşman saldırılarına açıktır. Bundan dolayı her dönemde göçmen yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bölgeye yerleştirilen göçmenler, tabii savunma hattı oluşturmak amacıyla yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bölgede km kare başına çok az kişi düşmektedir. Hatta bundan dolayı 1930'ların başlarında İtalya, bölge konusunda talepleri olduğunu Türkiye'ye bildirecektir.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı her dönemde gerek iç ve gerekse dış göçmenler bölgeye yerleştirilerek, tabii savunma hattını güçlendirilmeye çalışılmıştır. Sahil bölgelerindeki yerleşim alanlarına baktığımızda bunların büyük bir kısmı 20. yy.'ın ilk çeyreğinde ve 1930'lardan sonra kurulduğunu görmekteyiz. Cumhuriyet döneminde orman kanunları çok katı olmasına rağmen bölgede orman içi mahalle ve köylerin bu amaçla kurulduğunu söyleyebiliriz. Yakın döneme kadar bu duruma görünürde farklı sebeplerden dolayı göz yumulmuştur. 1970'lerden sonra bölge turizme açılarak, hareketlendirilmeye çalışılmıştır. Turizmle birlikte sorunlar farklılaşmaya başlayacaktır. Araziler değerlendirildi. Değerlenen araziler sonucunda bölgeye göç arttı. Devlet, bu bölgeyi cazip hale getirdi. Ancak beraberinde bir çok sorunda ortaya çıktı. Bu günkü arazi davaları, ormanların yok edilmesi, çevre kirliliği ... gibi.

4. GÖÇ ve SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞİM

Her göç, kişisel ve toplumsal bir travmadır. Aynı zamanda tarihe gömülen bir hikayedir. Göç, bir bölgeyi hatta bir ülkeyi sosyal, ekonomik, siyasi, kültürel, demografik, hemen hemen her açıdan etkiler. Özellikle göç eden kişilerin hayatlarını en acı şekliyle etkiler. Adaptasyonları yıllarca sürer ve yıllarca yaşadıkları yerlere özlem duyarlar. Ülkeler bazında da bir takım değişikliklere neden olur. Örneğin Osmanlı dönemindeki göçlerde, devletin güçlü olmasından dolayı sosyal ve ekonomik yönden hem göçmenler, hem de devlet olumsuz etkilenmiştir. Cumhuriyet idarecileri, öncelikle geçmişte yapılan hataları tekrarlamamaya özen göstermişlerdir. Özellikle uzun süren savaşlardan dolayı Anadolu'da azalan nüfusun çoğaltılması ve homojen bir toplum

⁸² BCATİ, 272/11-24-130-1

yaratma ... düşüncesiyle kaybedilen topraklardaki Türk ve Müslüman nüfusun iskanına önem vermiştir. Buna paralel olarak ticari hayatı ellerinde bulduran gayri Müslimlerden kurtulmak istiyordu. Geçmişte olduğu gibi gayri Müslimlerden dolayı emperyalist devletlerin müdahalesini de azaltmak istiyordu.

İşte bu nedenlerden dolayı Cumhuriyet yönetimi, gerek I. Dünya Savaşı döneminden kalma göçmenlerin yerleştirmesiyle ve gerekse Lozan'da mübadele fikrine sıcak bakarak, kendi ulusal kimliğini oluşturmak için nüfus açısından çaba sarf edecektir. Vatandaşlık hukukunu İslam üzerine kuran Cumhuriyet yönetimi, Balkanlardan gelecek olan Türk ve Müslüman halkı, Anadolu'ya getirerek en azından homojen Müslüman bir toplum yaratma yoluna gidecektir. Bu durum Yunanistan açısından da homojen bir Ortodoks toplum yaratma yolunda olumlu bir adım olmuştur. Bu çerçevede Marmara ve Batı Anadolu'dan göç edecek gayri Müslimlerin boşaltacağı yerlerdeki sosyal ve ekonomik boşlukta bu şekilde doldurulmuş olacaktı. Göç alan birçok yerde olduğu gibi, Muğla Bölgesinden de giden gayri Müslimlerin yerine adalardan ve Yunanistan'dan getirilen Türk ve Müslüman halk yerleştirilerek bölgede, en azından etnik ve dini homojenlik sağlanmıştır. 1914 Yılı nüfus sayımına göre gayri Müslimlerin yüzdesi % 10 civarındadır. 1925 sayımına baktığımızda ise bu oran % 1'lere düşmüştür. Diğer taraftan eğitim açısından yabancı okullar kendiliğinden kapanarak ortak kültür ve eğitim alanında bir birlik sağlanabilmiştir.

Genel anlamda bunlar sağlanırken her göç hareketi, her topluma sosyal ve ekonomik hareketlilik getirmektedir. Sosyal anlamda gelen göçmenler, genelde gayri Müslimlerin boşalttıkları evlere yada yeni oluşturulan bölgelerde iskan edilmiştir. Gayri Müslim mahalleleri genelde ayrı kurulmuştur. Örneğin Muğla merkezde, daha önce Rumların yaşadığı Orta Mahalle ve Saburhane bölgesine yerleştirilmiştir. Bodrum, Milas ve Fethiye bölgesinde ise yine Rum mahalleleri ve yeni oluşturulan yerlerde yerleştirilmiştir. Bu kişilerin büyük bir kısmı tarım alanlarında yani kırsal kesimde köylerde iskan edildikleri için yerli halkla kaynaklaşmaları uzun zaman alacaktır. Gelen göçmenlerin büyük bir kısmı, eski alışkanlıklarından dolayı yerleştirildikleri bölgeyi kabullenememektedir. Ancak ikinci ve üçüncü nesilde adaptasyon sağlanabilmiştir.

Bölgeden giden Rumlar, genellikle inşaat sektöründe çalışmaktaydı. Gidince inşaat sektöründe büyük boşluk oluşmuştur. Yıkılan binaların tamirati için usta bulunamamaktadır. Bununla ilgili valilik, her fırsatta İskan Komisyonundan inşaat işinden anlayan göçmenlerin gönderilmesi talebinde bulunacaktır.⁸³ Gelen kişiler, genellikle geldikleri bölgede ürettikleri ürünleri yetiştirmeye çalışacaklardır. Var olanları da karşılıklı olarak farklı işleme usullerini tanıyarak bölgede üretimin artmasına neden olmuştur. Örneğin Milas

⁸³ BCATİ, 272/ 12-51-111-24

Bölgesi afyon ekimi için iklimi ve toprağı müsait olduğu için göçmenler buraya yerleşmek istiyor. Hatta göçmenlerin talebi afyon ziraatını geliştirmek istedikleri yönündedir.⁸⁴ Yine Kerestecilik, tahtacılık ve sazın işlenmesini bölge halkı, Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin getirdikleri bıçkı sisteminin farklı tekniklerini öğrenmişlerdir.⁸⁵ Kültürel hayatta da etkileşimler olmuştur. Kılık kıyafet, yemek çeşitleri, düğün ... gibi adetlerde de karşılıklı etkilenmeler kendini göstermiştir. Örneğin göçmenler, bölge kültürüne yemek çeşidi olarak Dalyan Köfte-Muğla, Datça Badem köfte'yi kazandırmışlardır."⁸⁶ Bölgeye gelen kişilerin adaptasyonu ve karşılaştıkları sorunlar ve bölgenin sosyal ve ekonomisini ne kadar değiştirdikleri ile ilgili 1940 yılların tek parti dönemi CHF'nın raporlarında görmekteyiz. Öncelikle göç alan bölgelerde (Milas, Bodrum ve Fethiye) nüfusta ciddi anlamda (% 4) bir yükseliş görülmektedir. Sosyal anlamda göç alan bölgelerde halk arasında bir birliğin olmadığı açıkça görülmektedir. Örneğin Milas halkı arasında birliğin olmamasını dönemin Kaymakamı Nedim Bey'e yüklenmektedir. Çünkü kaymakam, şehirdeki Yahudilerle çok yakın ilişki içindedir.⁸⁷ Aynı zamanda şehirde sarhoşluk, hırsızlık, tecavüz ve yaralama olaylarına sıkça rastlanmaktadır.

Ekonomik olarak ürün çeşitliliğinin yanında, göç alan yerlerde fabrikalaşma da başlamıştır. Örneğin Milas'ta zeytin yağı, sabun, rakı ve halı kilim tezgahlarında büyük artış vardır. İhracatta yapılmaktadır. Bunun yanında madencilikte yavaş yavaş Türklerin eline geçmiştir.

Genel olarak değerlendirmek gerekirse halkın yapısı durgun ve çekingendir. ilgisizdir.

SONUÇ

Muğla Bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla hemen her dönemde iç ve dış göçe maruz kalmıştır. 1877'den itibaren Osmanlı Devletinin savaşlar ve toprak kaybetmeye başlamasıyla Balkanlardan, Anadolu'ya göç başlamıştır. Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve akabinde Kurtuluş Savaşı ile bu göç hareketleri iç ve dış şeklinde daha da genişleyecektir. Bu süreç içerisinde her fırsatta siyasi, stratejik ve ekonomik durumundan dolayı Muğla Bölgesine göçmen yerleştirilmesine gayret edilmiştir. Bölgeyi önemli kılan sebeplerden birisi de gayri Müslimler ve askeri yönden stratejik bir konuma sahip olmasıdır. 20. yy'ın başlarında bölgeyi çevreleyen adaların Osmanlı Devletinin elinden çıkmış olması, bölgeyi iç ve dış tehlikelere maruz bırakmıştır. Bu nedenle gerek nüfus açısından ve gerekse askeri açıdan güvenli bir hale getirilmesi için göçmen yerleştirilmeye çalışılmıştır. Lozan ile başlayan gayri Müslimlerin tahliyesi, akabinde bölgenin yoğun iskanı ile sorun çözülmeye çalışılmıştır.

⁸⁴ BCATİ, 272/12-58-154-2; BCATİ, 272/12-58-157-3

⁸⁵ Ali Aksüt'ün, Aleviyol web sayfasında yayınladığı Madran'dan Sehil'e, Sehil'den Madran'a Tahtacı Göçü adlı yazısında 1927 doğumlu Mehmet Uyar ile yaptığı söyleşi.

⁸⁶ www.qidasanayii.com, Evran Esen'in Türkiye'deki köfte çeşitleri ile ilgili yazısı.

⁸⁷ BACHF, 490- 1-512-2055- (02.09.1941)

Ancak bu yapılırken birçok iç sorun kendini gösterecektir. Gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için toprağa ihtiyaç vardı. Bölgenin büyük bir kısmı ormanlıktır. Aynı zamanda ekilebilir tarım arazilerinin büyük bir kısmı belli başlı kişilerin elinde yada vakıf arazisi şeklinde çiftliklerdir. Gayri Müslimlerden boşalan yerlerde resmi ve gayri resmi olarak Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi yağmalanmış durumdadır.

Bu nedenlerden dolayı bölgeye iskanlı göçmen sayıca az yerleştirilebilmiş, hem de mağdur edilmiştir. Yoğun olarak Milas, Bodrum ve Fethiye bölgesine 1912-1951 yılları arasında yaklaşık elli bin civarında göçmen yerleştirilmiştir. Bu rakam, genel nüfusun % 25'ni ifade etmektedir. Göç hareketleri ile bölgenin etnik yapısı homojenleşerek, yoğun bir sosyal ve ekonomik hareketlilik sağlanmıştır. Beraberinde orman ve arazi davalarının artmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

ORJİNAL KAYNAKLAR

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Toprak İskan Fonu
Cumhuriyet Halk Fırkası Arşivi
Düstur, VI. Tertip, Ankara, 1953
Aydın Vilayet Salnameleri
TC Devlet Salnamesi, İstanbul, 1926

İNCELEME ESERLERİ

- AKÇA, Bayram; *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002
AKÇA, Bayram. "Lozan Barış Antlaşması'ndan Sonra Muğla Vilayetine Gelen Muhacirlerin İskanı" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVII,(Kasım-2001) Sayı: 51'den ayrı basım
AKÇA, Bayram. "1923-1952 arası Türk-Bulgar İlişkileri ve 1950-1951 Yıllarında Muğla Vilayetine İskan Edilen Bulgar Muhacirleri", *Atatürk Araştırma Dergisi*, Mart 2002, Sayı 52, Cilt XVIII
AKGÜN, Seçil ; "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk Yunan İlişkileri*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 1986
ALADAĞ, Ertuğrul. *Kentimin Öyküsü*, İstanbul, 1993
ALADAĞ, Ertuğrul. *Sekene/Türkleşmiş Rumlar/Dönmeler*, İstanbul, 1997
ALADAĞ, Ertuğrul. *Aşkım Rodna*, İstanbul, 1996
ARI, Kemal; *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000
ÇANLI, Mehmet; "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, Sayı, 129,130 (Eylül-Ekim 1994)
ÇOLAK, Melek. *Milas Yahudileri*, Muğla, 2003

- DÜNDAR, Fuat; *İttihat ve Terakki' nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul, 2001
- EREN, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İst 1966
- İPEK, Nedim. "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1 (Mayıs 1999)
- KARPAT, Kemal. *Ottaman Population, Demographic and Social Characteristics (1830-1914)*, Madison, Veinconsion, 1985
- Mc CARTHY, Justin; *Müslümanlar ve Azınlıklar* (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998
- McCARTHY Justin; *Ölüm ve Sürgün*, (Çev.Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998
- ÖĞÜN, Tuncay. *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara, 2004
- Tableaux Indiquant le nombre de divers elements de la population dans l'Empire Ottoman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914)*, Constantinople, Imp. Osmanie, 1919
- TBMM. *Albümü*, (23 Nisan 1920-20 Ekim 1991), TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, Ankara, 1994
- TC. H.A.C.Merkez-i Umumi Tarafından 1927 Senesi Hilal-ı Ahmer Meclis-i Umumi sine Takdim Edilen 1926 Senesine Aid Rapor, Hilal Matbaası, İstanbul, 1927
- TC. H.A.C. Merkez-i Umumi tarafından 1339 Senesi H.A. Meclis-i umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, Ahmet İhsan ve şürekası Matbaası, İstanbul, 1339
- TÜRKEŞ, Ünal; *Kurtuluş Savaşında Muğla*, Cilt: I ve II, İstanbul, 1973
- UYKUCU, Ekrem; *İlçeleri İle Birlikte Muğla Tarihi (Coğrafya ve Sosyal Yapı)*, İstanbul, 1983
- www.aleviyol.com, Ali Aksüt'ün, Madran'dan Sehil'e, Sehil'den Madran'a Tahtacı Göçü adlı yazısında 1927 doğumlu Mehmet Uyar ile yaptığı söyleşi.
- www.gidasanayii.com, Evran Esen'in Türkiye'deki köfte çeşitleri ile ilgili yazısı.